

KINDA ISTVÁN

GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁSOK SZÉKELYFÖLDÖN A XIX–XXI. SZÁZADBAN

KIVONAT: A székelyföldi gazdálkodói attitűdöket és a földdel szemben tanúsított magatartásokat az elmúlt másfél évszázad történéseinek fényében vizsgálva megállapítható, hogy a kollektivizálás előtt a földhöz való feltétlen ragaszkodás, a közös gazdaság időszaka alatt a közös vagyon maximális kihasználása volt az általános tendencia, az 1989-es rendszerváltozás után pedig a magángazdaság restaurációjára tett törekvések emelhetők ki, míg az Európai Unió gazdaságpolitikai berendezkedése után ismét a gazdaságtól való kényszerű visszalépés figyelhető meg a földművelő tömegek viszonyulásmódjában, ám azzal párhuzamosan egy szűk réteg agrárpari szakosodása emelhető ki. Úgy tűnik tehát, hogy ezeknek az alapvetően földhöz kötődő székelyföldi közösségeknek az egyes korszakokban az újabb és újabb politikai-makrogazdasági stratégiák miatt a föld iránti hagyományos ragaszkodása állandó változó – ez pedig egyes esetekben oda vezetett, hogy a családnak nemzedékeken át kenyeret adó földektől a hátrányos agrárpolitikák miatt megszabadulni kényszerültek. Annak az ágazatnak a szereplői, amely a régió gazdasági stabilitását jelenthetné, az utóbbi évszázad kiszámíthatatlan gazdasági körülményei közepette máig hatóan többnyire szenvedő alanyokká, többszörösen kisemmizett áldozatokká váltak.

KULCSSZAVAK: gazdálkodói magatartás, gazdaszellem, agrárpolitikák, bizonytalanság, változás

Bevezetés

A földművelői hagyományokkal rendelkező székelyföldi kistérségek¹ közösségeinek gazdasági viselkedését, a családok gazdaságközpontú mentalitását, földdel és munkával kapcsolatos attitűdjét a XIX–XXI. századi történelmi átalakulások, a változó nemzetiségi és gazdaságpolitikák ritka esetben támogatták, többnyire inkább felforgatták, kényszerpályára szorították. A kutatás azt az előfeltevést járja körül, hogy az elmúlt másfél évszázadban a székelyföldi életvilágokban végbement makroszintű gazdasági-társadalmi változások leírhatók a tulajdonváltás különböző fázisaiként.² Ezen túlmenve már a tulajdonváltási szándék, a tulajdonhoz és a földhöz való ragaszkodás, a kötődés mértéke is ki-mutatható és elemezhető azoknak a történéseknek a hatásaiként, melyek megrengették a földművesek földbe vetett bizalmát.

Évszázadok óta köztudott, hogy a hagyományos falusi életmódban és értékrendben a földbirtok központi szerepet játszik. Az agrártársadalom alapvető strukturái mind a föld köré szerveződnek: a család, a kapcsolatháló rendszerre, az értékrend, az üzemszerkezet, a fogyasztás, a kognitív ismeretek stb.³ A székely ember föld általi meghatározottsága még erősebb, hisz itt a föld és az ember kapcsolata történelmileg elmélyített: a szabad székely a korábbi századokban is saját magának művelte a földet. A székely ember „nagyon jól tudja, hogy a föld minden birtokok között a legkevesebb jövedelmet ad; de az a meggyőződése, hogy ennél biztosabb vagyon a világon nincsen”⁴ Ez a magyarázata annak, hogy „minden egyebek között a legszivósabban ragaszkodván a fekvőséghez, ha mindjárt csak néhány négyszögöl jutott is osztályrészül, azt természetben követelte ki”⁵

1 A terepkutatás Háromszék, Marosszék és Udvarhelyszék településeire fókuszált, a többi tájegységből közvetett információk álltak rendelkezésemre. A dolgozatban tett megállapításaim a történelmi Székelyföld egészére értendők.

2 Vö. Gagyí 2007, 9.

3 Szabó 1997; Balogh 2002, 180.

4 Kozma 2008, 90.

5 Kozma 2008, 152.

A népi gazdálkodás néprajzának nagy klasszikusai az átányi kutatás idején felfigyeltek arra, hogy a falusi gazdálkodásban nem a pénz és egyéb vagyon, hanem a föld a legállandóbb és a legbiztosabb tényező. A termést tönkretetheti az aszály, az árvíz, a fagy vagy a jégverés, az állatok elpusztulhatnak, a pénz elértéktelenedhet, de a föld termőereje megmarad, abból új gazdaságot lehet felvirágoztatni: „Ha háza van az embernek az jó, de a ház sose ad az embernek fődet. A föld az ad házat, ad mindent.”⁶ Az átányi gazdák egyenesen *élő föld*nek nevezték a rendszeresen művelés alá fogott területet, nemcsak azért, mert folyamatosan termőre van fogva, hanem azért is „élő föld, mert abból lehet élni, az élet azon terem”⁷

A társadalom nagyobb része számára tehát a föld volt a legfontosabb tulajdon, a föld és az annak termőképességére épülő állatállomány együttesen fejezte ki a család gazdasági erejét, önállóságát, társadalmon belüli státusát. A gazdasági magatartások mögött ugyanis társadalmi szándékok is meghúzódtak: a rang és a presztízs kifejezése, közvetítése a közösség irányába.⁸

1867–1920.

Székyföldön a XIX–XX. század fordulóján óriási problémát jelentett az örökösödési szokásokra visszavezethető és a sokgyermekes családok miatt felerősödő birtokaprózódás. A XIX. század végén és a XX. század elején több átfogó kísérlet is zajlott a földek tagosítására, a határ különböző részein elszórt apró parcellák újramérésére és egybevonására. Ez azt feltételezte, hogy a nadrágszjiparcellákat újraosztva egy-egy gazda földjét egy darabban mérték ki a művelés megkönnyítése céljából. A röghöz kötött gazdálkodói hagyományok, az örökölt és vásárolt földekhez való ragaszkodás és egyéb félelmek is vitákat eredményeztek, hátráltatták a folyamat véghezvitelét. Az egységes parcellában történő földkimérés ellen szólt az a racionális elv is, hogy az egy dűlőben fekvő vetéseket

6 Fél–Hofer 1967; Fél–Hofer 1997, 19.

7 Fél–Hofer 1997, 20.

8 Vö. Gegesi–Nagy–Székely 2002.

egy esetleges jégeső tönkretelthette, s ezáltal az egész évi megélhetés került veszélybe, a kisebb gazdák pedig attól tartottak – és amint később beigazolódott, jogosan –, hogy a befolyásosabb nagybirtokosok maguknak szerzik meg a jobban termő földeket.⁹

A gazdasági élet feszültsége az iparosodás és az urbanizáció révén kinyíló falusi életvilágokban felerősödött, s fokozatosan felbomlott a székely települések hagyományos rendje, értékrendszere, belső tekintélyelvű társadalma. A háború nagyfokú anarchiájával szembesülve a hagyományos életvilágok bomlása végérvényessé vált.¹⁰

1920–1940.

A trianoni döntés értelmében Magyarországtól elszakított székelyföldi településeken a román politikai fennhatóság alá kerülést a többségi székely lakosság etnikai villongások és gazdasági drámák soraként élte meg. A térség mezőgazdaságában a legnagyobb változást az 1921-es földreform hozta, mely azonban nem változtatta meg alapvetően a korábban domináns – kisbirtokokat jelentő – földtulajdon-szerkezetet, sőt, még tovább darabolta a birtokokat, ráerősítve az örökösödéssel amúgy is bekövetkező birtokelaprózódásra.¹¹ A román kormány 1921. július 30-i erdélyi földbirtoktörvénye jelentősen hozzájárult az argántársadalmat sújtó válságok kialakulásához. Az intézkedések a román társadalmat is megosztották, lényegében a korszak legnagyobb konfliktusforrásainak egyikévé lettek. A gazdasági nacionalizmus jegyében egyes intézkedések az újonnan szerzett területeken kifejezetten a nemzeti kisebbségek ellen,¹² a magyar nagy- és középirtokosok, valamint a kisebbségek közintézményei ellen irányultak. Kisajátították a magyar egyházak birtokállományának 84,5%-át, valamint a székely közbirtokosságok legelőit, erdeit,

9 Vö. Bartos 2000, 43–44.

10 Erről tanúskodik a háromszéki Zaboláról a frontra került Ferenc tüzér számos levele is. Lásd Bereczki–Pozsony 2016.

11 Vö. Tóth-Bartos 2016, 572.

12 Tóth-Bartos 2016, 542.

sőt, a székelyek számára fontos jövedelmet adó ásványvízforrásokat is államosították.¹³

Míg Európa más részein már régóta a teljes vetésforgót alkalmazták, Székelyföldön az 1930-as években számos település határhasználatában visszaköszön az ugaroltatás, amely alapvetően meghatározta a falusi üzem struktúráját, ügyviteli formáját. Ez a határhasználati forma a közösség ellenőrzése alatt állott, s a tagosítás szükségessége mellett a legfőbb akadálya volt a korszerű gazdálkodás kibontakozásának.¹⁴

A két világháború között a falusi családi gazdaságok többségére Magyarországon és Erdélyben is az ugarhagyó gazdálkodás, a biztonságra törekvő, szükségletközpontú, mindent termelő stratégia volt jellemző.¹⁵ A határ művelési rendszerét hagyományosnak – azaz abban a korban már rég meghaladottnak – számító eljárással nagyjából 1935-ig ugarrendszerben művelték, mely háromnyomásos földgazdálkodást jelentett: a háromba osztott határrészből egyidejűleg csak kettőn termeltek, egyet mindig pihentettek. Ez úgy volt a leginkább megvalósítható, hogy az őszi gabona, a rozs és a búza egyik határrészbe volt vetve, a másik határba tavaszi növénykultúrákat tettek a földművelők, ezért a helyiek őszhatár és *tavaszhatar* néven emlegették ezeket. A műveletlenül maradt ugart a község tagjai egyenlően használhatták, a föld pihentetése mellett ekkor került sor a trágyázására is, hiszen ezt a területet megnyomatták az állatokkal (vö. *nyomásos rendszer*), ide terelték ki a libacsordát, a juhokat és a szarvasmarhákat, amelyek megszabott sorrendben követték egymást a területen.

A székelyudvarhelyi *Tanítók lapjában* 1923-ban Szőrnyű Béla riasztólag fogalmaz a székelyek gazdálkodási fejlettségéről a *Gazdasági Népinevelés a jövő népinevelése* című cikkében: „Mi még nem ismerjük a növény anyagfeldolgozó menetét, a táplálékkivonó képességét s ezért félszeg, nyomorék minden művelésünk. Mi nem tudunk még talajt és növényt összeválogatni, vagy kellően trágyázni. Mi nem ismerjük a növény tápsó szükségleteit s főleg, hogy föld és trágyanemek, valamint a termelt növény összeférnek-e. Mi még azt sem tud-

13 Pozsony 2012, 82.

14 Kotics 2006, 34.

15 Vö. Oláh 1997, 76.; Kotics 2006, 23–24.

juk, hogy amiért a disznó disznó, azért nagyon kényes állat. Nálunk még pörök származnak abból, hogy a drága értékes trágyalé egyik szomszédtól a másikig folyik. Könyvet lehetne ezekről írni. De akkor is csak oda lyukadunk ki, hogy a népnevelést gyorsan és gyökeresen reformálni kell.”¹⁶

Az eszközpark lassú fejlődése mellett a földműves tradíciójában az aprólékos, emberi léptékű művelésre korlátozódó kézi munkavégzésnek volt a legnagyobb presztízse, ez számított a legpontosabb és leghasznosabb tevékenységnek. A kis tételben termelő gazdák az aratást a kasza megjelenése után még évtizedekig sarlóval végezték a kalászkok védelme, a gabonaszemek ellenőrizhetősége miatt. A sarlós aratás után ugyanis nem volt elhullott kalász, a kaszás betakarítás után viszont már fel kellett gребlyézni a tarlót, s az így összegyűjtött gabona mennyiségére utal, hogy azt szintén kalangyába rakták. Havadon „Ozsváth Lászlóné (70 éves) elmondja, hogy amikor 1928 nyarán férjével aratni ment, a férje kaszával vágta a rendet, s ő kötözte. Délelőtt kiment az aratásba az apósa is, hogy megnézze a kaszával való munkát. Amikor meglátta, hogy a fia a levágott rendet reádönti a lábon álló búzára, így kiáltott fel: »Tedd le a kaszát, te. Hát kenyér nélkül akarsz hagyni?!« Ők csak 1934-től, apósa halála után kezdtek ismét kaszával aratni.”¹⁷

1940–1944.

A *kicsi magyar világ* szűk négy esztendejében a korábban két évtizedig tartó nemzetiségi elnyomás után – a háború ellenére – a települések rövid idő alatt gyors fejlődésnek indultak, bár a székelyföldi gazdák jelentős modernizációs deficittel szembesültek az anyaországiakhoz képest.¹⁸ A fokozatosan helyreálló politikai keretek között a korábban kialakult intézményhálózat tovább bővíthetett. Észak-Erdélyben még 1920-ban alakult meg a szövetkezeteket tömörítő, kolozsvári székhelyű „Szövetség” Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja.

16 Róth 2004, 133.

17 Nagy 2002, 15.

18 Lásd Oláh 2008, 10.

1940-től újraalakultak a Hangya szövetkezetek. Az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek keretében főleg hitel- és tejszövetkezetek, valamint fakitermelő szövetkezetek működtek, a fogyasztási szövetkezetek többsége a Hangyához tartozott. Ezek a központok állami támogatással tudtak építkezésekhez fogni, berendezéseket beszerezni, valamint megszervezni a székelyföldi áru – zöldség, gyümölcs, kézműves termékek – felvásárlását.

A helyi gazdálkodás a nehézségek ellenére is láthatóan megpezsdült és fellendült, a gazdák többsége gyarapodásnak indult. Ezüstkalászos, aranykalászos gazdatanfolyamok szerveződtek Székelyföld-szerte. A helyi gazdakörök magyar állami támogatással szervezték tanfolyamaikat, a téli mezőgazdasági oktatást, az állat- és terménykiállításokat, valamint a különböző versenyeket is.¹⁹ A kormány Székelyföld térségét az ipari burgonya termelésére szándékozott átállítani, Háromszéken például 20 tonna ipari burgonyavetőmagot osztott ki az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület.²⁰

A terményskálán főleg az egyre intenzívebben termesztett burgonya, kukorica, cukorrépa, napraforgó, len szerepelt. Periódusunkban a hagyományos eszköz kultúra is modern kigépekkel gyarapodott. Ekkor jelentek meg a kapálógépek, ekére szerelt túratók, a lóvontatású pergetők, amelyek mind a termelési hatékonyságot, mind pedig az időkihasználást fokozták. Oláh Sándor érdekes kutatási adatot közölt ezeknek a minőségét illetően: 2001 tavaszán még egy csíki falu határában egy gazda azzal a lóvontatású Kühne vetőgéppel dolgozott, melyet az 1940-es években vásárolt, hiszen a géppel a tulajdonos szerint „még mindig kitéűnő, pontos munkát lehet végezni”.²¹

Nem csupán pozitív intézkedések idéztek elő változásokat a székely településeken. A budapesti centralista politika nem volt tekintettel a székely falvak gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományaira, az itt élők gondolkodásmódjára. Székelyföld mostoha természeti adottságainak figyelembevétele nélkül pedig ugyanolyan adókat vetettek ki az itteni gyengén termő földekre, mint az alföldi termékeny birtokokra. Ez azt eredményezte, hogy már 1942-ben

19 Demeter 1942; lásd még Pozsony 2012, 88.

20 Tóth-Bartos 2006, 109–110.

21 Oláh 2008, 86.

azt tapasztalták a gazdák, hogy a románok adóinál is magasabb összegeket kell befizetniük az államkasszába.²²

A nehézségek felemlegetése mellett az idősek arra emlékeznek, hogy legfőbb erény a becsületesség, a kiszámíthatóság és a hatékonyság volt. A későbbi korokban – az orosz hadifogság, a szocializmus, majd az 1989-es rendszerváltás után – mindig a *kicsi magyar világ* erkölcssei és a korszakban elért gazdasági sikerek szolgáltak referenciaként azoknak, akik megélték azt az időszakot.

1944–1965.

Romániának a szövetséges hatalmak oldalára történő átállásával a 2. világháború eseményei váratlan fordulatot vettek: 1944. szeptember 8-án a szovjet és a román csapatok a Kárpátok hágóin keresztül bevonultak Háromszékre. A velük érkező, valamint a helyi románok, maguk mögött tudva a katonai támogatást, igyekeztek minél előbb új közigazgatást felállítani.²³ Ezzel kezdetét vette a székely közösségek életét leginkább felforgató „népi demokrácia” időszaka. Az új román időszámítás a székely társadalomra gyakorolt hatásai mellett a székely gazdálkodó életforma szétzilálását hordozta magában. Az 1948 és 1952 közötti évek alatt az országot egy hihetetlenül erőszakos „forradalom” során alapjaitól újraszervezték.²⁴

A kommunista párt hatalomátvételével a korábbi birtokszerkezet teljes átalakítását, annak homogenizálását és teljes államosítását jelölték ki az ország számára.²⁵ Szinte másfél évtizedig, 1949 és 1962 között tartott kisebb-nagyobb intenzitásokkal az a folyamat, melynek során az egyéni földbirtokok magánkézből kikerülve tagosításra kerültek, majd a települések nagy részén – a hatalmi erőfeszítéseknek köszönhetően – egy néhány évig tartó közös használat után termelőszövetkezetekbe koncentráltak.

22 Pozsony 2012, 86–87.

23 Nagy–Vincze 2003, 35.

24 Veress 2001, 124.

25 Bottoni 2008.

A gazdálkodás újrendeződésének folyamata az egyik kisemmizett háromszéki földesúr szerint a következő forgatókönyv alapján történt: „Ugye, akkor kezdték a nép kívánságára a kollektivizálást; a gazda felajánlja a földjét, a gazdasági felszerelését, az állatokat a közösnek. Ingyen elvesznek mindent, mert addig nem tudta, mit, hogy kell csinálni. Majd a közös munka, majd az megtanítja! Akik megérték, el is jutottak a Ceaușescu-féle aranykorszakba. Ahogy akkor mondták, közös akarattal léptek be.”²⁶

A rendszernek néhány hét leforgása alatt sikerült a gazdák földdel szembeni attitűdjét megváltoztatnia, a föld értékebe vetett hitet megtörnie. A közös gazdálkodási formába történő kényszerítéssel kezdetét vette a gazdálkodói morál lezüllése, a földművesek a földtől fokozatosan megundorodtak. Mindössze két héttel a közös gazdálkodás bevezetése után úgy nézett ki egy-egy falu, mintha elköltözött volna lakóinak nagy része: a mezőn senki nem dolgozott, mindenki visszahúzódott a belső életvilágába, nem volt hajlandó dolgozni az immár közössé vált földeken.²⁷ „A magyar világba s a régi román világ idején telepített szőlősök egy része tönkrement. A kollektív idő alatt s a társas alatt, mikor a gazdaság átvette, akkor.” (Havadtő, saját gyűjtés.)

Akik mégis megszervezték az ímmel-ámmal végzett tevékenységeket, nagyfokú inkompetenciáról tettek tanúbizonyságot – korábban föld nélküliek vagy éppen dologkerülők lévén nem rendelkeztek még egy családi gazdaság méretű üzemszervezet működtetésének az ismereteivel sem, így sokszor kudarcos volt egy egész község földjeinek a termelési eredménye. Mivel a gépállomások új technikai csodáit, a traktorokat a lehető legtöbb területen használatba vették, nem voltak tekintettel a természetföldrajzi adottságokra – gépi szántással felforgatták a szivályos, vad talajt, ennek eredményeként a következő évi termés siralmas lett.

Az 1950-es évektől kezdődően a falusi életvilágok széles körű kiszolgáltatottsága és kizsákmányolása azt eredményezte, hogy feladták a magángazdálkodói magatartásokat. Ipari munkavállalással egyre többen kerültek át a rend-

26 A háromszéki földbirtokosok kitelepítése. Beczásy István visszaemlékezése. (Részlet.) Dálnok – Sepsiszentgyörgy, 1949. március 2. – 1950. szeptember 23. Közli: Vincze 2003, 129.

27 Máthé 2008, 166.

szer fogyasztói oldalára, miközben munkájukért pénzt, komfortosabb lakhatási körülményeket, kényelmesebb, szabadidőt is magába foglaló életet kaptak. A városokra és bányavidékekre irányuló elvándorlás mellett a falvakon maradtak is változások sorát éltek meg. A gazdasági bizonytalanság közepette a földművesek meginogtak abbéli meggyőződésükben, hogy a vagyon betonbiztos formája a földbirtok, amely az inflációt és a pénzcserét is képes kivédeni. A falusiak visszaemlékezése szerint az 1950-es években feltűnően sok földterület cserélt gazdát, akik eladták, attól féltek, hogy az állam amúgyis elveszi, akik a hírek ellenére mégis ebbe fektették pénzüket és bizalmukat, a magántulajdon szentségében reménykedtek. Utóbbiak végül nagyot csalódtak, összes földbirtokukat be kellett adniuk a közösbe.²⁸

A kiváló termőterületekkel rendelkező Háromszék gazdatársadalma 1959-ig nagy árat fizetett a változások kasszájába. „Az egykori, mezőgazdaságilag elmaradott Felsőháromszék földjein, ahol közel 2000 földnélküli földműves család élt, ma 14 virágzó kollektív és 42 társas gazdaság hirdeti az új élet, a szocialista mezőgazdaság győzelmét. Négy kollektivizált és 29 teljesen szövetkezesített falu van a rajonban. [...] A pártszervezetek politikai munkája, valamint a meglevő szocialista egységek példamutatása eredményeként Zabola, Kisnyújtód, Haraj, Poján, Tamásfalva, Szörcse, Csomakörös és Bélafalva dolgozó földművesei is összterületükkel a közös gazdálkodás mellett döntöttek.”²⁹

Ha nem sikerült is feldolgoznia a gazdáknak a földek elvesztését, azzal szembesültek, hogy a birtok megmunkálásának gondja már nem az övék, s figyelmük, energiájuk a határból fokozatosan a kapun belüli portára összpontosulhatott, a mindennapi életkörülmények kényelmesebbé tételére koncentrálhattak, és ez egyre inkább adaptálni kezdte a városon látott mintákat, elemeket. A felülről szervezett társasok és kollektívek közös vagyonkezelése a társadalom legalsó kategóriáiból kinevezett vezetőség láttán már kezdettől fogva egyértelműsítette, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek gyors visszabillentését fogja szolgálni, a vagyont összekuporgató földművesek kárára. Válaszreakcióik természetesnek is hatottak, a vagyontépés újabb formájaként hódított teret a munkaerő-visszatartás, az el-

28 Bodó 2004, 18.

29 *Vörös Zászló*, VIII. évf. 100. (2310.) sz. 1959. április 29. 1. oldal.

vándorlás stratégiája, a közös javak titkon történő megdezsmálása, az osztások alkalmával a minél nagyobb arányban történő részesedés, továbbá a kerthelyiségek, a kapálnivaló répa- és kukoricaföldek kimérésekor minél jobb parcellák megszerzése, a határról történő lemondással a beltelek és a kert kiemelt gondozása,³⁰ valamint a házépítés. Hosszú évtizedekre meghatározta például a falusi porták képét az a rendelkezés, amely a falunak is városias jelleget kölcsönzött: előírta, hogy május 1-jére a házak elejét ki kell meszelni, a kifolyó trágyalevet eldugni, az utcát megseperni. Székelyföldön sokfelé mindmáig a porták tavaszi szépítését ennek szellemében a meszelt járdaszegélyek jelzik.³¹ Más földrajzi területekről is azt jelzik a kutatások, hogy a közös gazdálkodás bevezetésével gyökeresen megváltozott az értékszemlélet a gazdálkodók esetében. Míg a földművelő, állattartó gazdáknál az állatállomány és a gazdasági épületek karbantartása sokszor előbbre való volt, mint a lakóházé, a termelőszövetkezetek megalakulásával a gazdasági épületek nagy része kihasználatlanul maradt, s így az értékorientáció súlypontja fokozatosan áthelyeződött a lakóház korszerűsítésére, csinosítására.³²

1965–1989.

A közös gazdálkodást megelőzően a magángazda nemcsak fogyasztói, de termelői mentalitással is rendelkezett, beruházott, tartalékol, ápolta földjét, állatait, ültetvényeit, amelyeket sokszor magánál is előbbre valóként kezelt. Ezzel ellentétben a téesztagot már tipikus bérmunkás-mentalitás jellemezte, aki megfelelő ösztönző és szankcionáló mechanizmusok hiányában munkáját elhanyagolta, kihúzta magát a munkálatok alól, lógott, az állatokat nemtörődöm módon látta el. A téesztag gondoskodó magatartása a háztájira korlátozódott, ahol többé-kevésbé a korábbi mentalitás szerint gazdálkodott. Az 1960-as évek folyamán Ceaușescu nem véletlenül követelt minduntalan „gazdaszellemet” minden dolgozótól.³³

30 Gagyi 2007, 12.

31 1951. IV. 25. Máthé 2008, 86.

32 Lásd Jávor 1978, 308–309.; Balogh 2002, 210.

33 Hunya 1990, 112–113.

Ugyanígy az időhasználat terén is elkülönült a magáncélra és a közösségi célra fordítható időkeret felhasználtsága. Paládi-Kovács Attila rámutat, hogy a szocializmusban az emberek nemcsak a javakat, de az időt is ambivalens módon kezelték: a családi gazdaságra fordított időt megbecsülték, igyekeztek a legjobban kihasználni, hisz az időpazarlással önmagukat károsították volna, míg a kollektivisták, az ipari alkalmazottak és az állami tisztviselők szívesebben „lopták az időt”, valahogy eltöltötték az alkalmazotti szférában.³⁴

A kommunizmus idején az országos viszonylatban egyre súlyosodó mezőgazdasági helyzettel párhuzamosan ment végbe a városi ipari centrumok ajánlotta munkahelyek falusi népességgel történő feltöltése, amelynek megvalósulásához a térszben dolgozó középkorú és idős generáció is jelentősen hozzájárult a fiatalabb nemzedék agráriumból való *kimenekítése* révén. A 60-as évekre ugyanis már jelentősebben eltávolodott egymástól a termelészövetkezetben dolgozó falusiak és a városi munkások jövedelme, mint az 50-es években.³⁵

A kommunizmus kiteljesedésével a magánföld tulajdonjoga nem jelentette az afölötti szabad rendelkezést, hiszen tilos volt az adásvétel, a törvények és a politika egységes állami földvagyonot emlegettek, lényegében kvázi tulajdonról lehet beszélni ebben a szakaszban.³⁶

A termelés országos szintű erőltetett fokozásával az 1970-es évek végén, de hangsúlyosabban az 1980-as években a kollektívben dolgozó falusiak részese-
dési kvótája drasztikusan lecsökkent. Egy visszaemlékező állítása szerint „már irtóztunk, mikor jött az aratás, a saját földünkön megtermelt gabona ment Vársárhelyre a vagonba” (Kelementelke, saját gyűjtés). A részese-
dési kulcs a kezde-
ti igen jövedelmezőnek ítélt 20%-ról fokozatosan 15%-ra, majd később 7%-ra csökkent, ellehetetlenítve az itt dolgozók életét, akik lényegében arra kényszerültek, hogy a saját földjükről lopjanak. A lopások visszaszorítására tett intézkedések közt az is előfordult, hogy a mezőt kettészelő vasútnál betakarodáskor Marosvásárhelyről kirendelt katonasággal ellenőriztették a határból hazatérő falusiakat. A szükség mértékét jól kifejezi, hogy a lajbi alá dugott vagy a vize-

34 Paládi-Kovács 2001, 145–146.

35 Hunya 1990, 113.

36 Lásd Hunya 1990, 102.

lató szemek és kezek elől a harisnyába, melltartóba elrejtett néhány cső kukoricáért hajlandók voltak megkockáztatni a tettenérés veszélyét és a büntetést is. Az apránként, csövenként összehordott kukoricát ugyanis később különféle hiánycikkekre, eszközökre, textíliákra vagy kézimunkákra (fonott kosár, szék) lehetett cserélni a környéken házaló, *feketéző* cigányoknál, ezért az asszonyok és gyermekek a kukoricacsövek különböző módú kényelmetlen csempészését is képesek voltak vállalni.³⁷

A termelőszövetkezet közös földje és a három évtizedes közösben végzett termelői munka a magángazdasági ambíciókat és gazdálkodási perspektívákat minimálisra tompította. Legtöbben ugyanis nem hittek már abban, hogy lehetőség nyílik a kollektivizálás előtti állapotok legalább részleges restaurációjára. Az 1970-es évektől kezdve a fiatalok az iparosodó környékbeli városok gyáraiban keresve munkát végérvényesnek hitték eltávolodásukat a termőföld és a gazdálkodás vonzásától. A kialakuló elsőgenerációs városiak szélesedő társadalmában polgárisuló életvitelük révén a mindennapok szintjén lassan eltávolodtak az alacsony megbecsültségű, nehezebbnek tartott és alacsony (terménybeli) juttatásokat feltételező falusi életformától, anélkül azonban, hogy megszakították volna a kapcsolatot a falun dolgozó időssekkel, akiket rendszerint hétvégén látogattak és segítettek.

1989–2007.

A kelet-európai diktatórikus kommunista rezsimek felbomlásával olyan gazdaságpolitikai helyzet állt elő, hogy – több évtizedes kihagyás után – újra lehetővé vált a gazdálkodás kisüzemi keretek közötti folytatása.³⁸ A gazdálkodói magatartások és beállítódások az új keretek között egyénenként és közösségenként is más-más módon jelentek meg.

A székelyföldi falvakon a hűtlenül kezelt közös vagyonszéthordása már 1989. december 22-én délután, tehát még a forradalom végkimenetelének meg-

37 Kinda–Peti 2006, 213–214.

38 Veress 1999; Cartwright 2001; Kotics 2006, 8.

ismerése előtt elkezdődött.³⁹ Ez a gyűlölt rendszer ellen kitörő bosszúállás egyre több igénylőt felvonultató önbíráskodásszerű akciók keretében valósult meg. A kollektív és állami gazdaságok elleni fellépés a hanyatló korszak helyi aktorainak, az idegen származású mezőgazdasági szakembereknek a támadásával indult: az ő esetükben a felbőszült falusiak nem találták magukat szembe egy rokonsági rendszeren belüli szolidaritással,⁴⁰ míg a helyi pártapparátus és végrehajtó szervek emberei köré a kiterjedt kapcsolathálójuk és a vérségi kötelékek vontak védőhálót. Ez utóbbiak lehettek azok, akik a megváltozott politikai helyzetben is – az adminisztrációt és a szétosztásra váró vagyonelemeket belülről ismerő elitként – a helyi hierarchiák csúcsára kerültek, sok esetben ideiglenes vezetőként, akiknek a hatalmát a választói rendszer azután megszilárdította. Az elit hatalomátmentése ugyanis az 1991-ben kezdődött hivatalos földosztáson keresztül megtörtént, hiszen a tulajdonosok immár nemcsak az atomjaira hullott közösségek magángazdáiként, hanem az azokból összeálló választói rétegként is figyelemre méltó politikai erőt képviseltek.⁴¹

Az 1990-es átmeneti évet követően 1991-ben a 18-as törvény előírta a földek magántulajdonba történő visszaadását, elsősorban a korábbi földkönyvekre, valamint a kollektív emlékezetre alapozva. A földmérések felbolygatták a falusi társadalmakat, viszályokat szítottak és keltettek életre, személyeket és családokat fordítottak szembe egymással. Az elégedetlenségeket sok helyen fokozta, hogy a földmérő bizottságok tagjai közt hitelüket veszített, alsóbb társadalmi kategóriájú emberek tűntek fel, azok, akik a legtöbbet nyerhettek, akárcsak a négy évtizeddel korábbi földgyesítés idején. Jellemzően más-más határmezsgyékre emlékeztek a szomszédos birtokok tulajdonosai, s annak ellenére, hogy több rendben is történtek tisztázó gyűlések, a rossz beidegződések az évek múltával is minduntalan előbukkantak.

Könnyű egyetérteni a székelyföldi gazdasági újrastrukturálódást elemző kutatásokkal, amennyiben azt állapítják meg, hogy „néhány évtizede azt gondolhattuk, hogy a társadalom végérvényesen a modern korba lépett, már nem

39 Gagyi 2007, 13.

40 Gagyi 2007, 13.

41 Vö. Gagyi 2007, 14.

fordulnak elő, csak zárványosan, olyan esetek, melyekben a földhöz ragaszkodnak, kötődnek. 1989 után a falu teljesen más irányba fordult. A földéhség mindenütt előtűnt. A társadalmak röghöz kötötté kezdtek válni.⁴² Minden talpalatnyi földet műveléssel vagy bekerítéssel birtokba vettek a falvak lakói. A parcellák megszemélyesedtek, az embereket az igazság, a jog keresése hajtotta, olykor irracionális érveket támasztva: „Azé az erdő, aki hozza. Hozzuk el mi is a részünket.”;⁴³ „Ha a földet visszakapom és az enyém lesz, akkor fölötte az ég is az enyém.”⁴⁴

Sokfelé az első teendők egyike volt a bekerített háztáji földek kiterjesztése a kert mögötti dűlőkre; azok kijelölése, bekerítése, még mielőtt tisztázódott volna azok tulajdonjoga. Havadtón a korábban államilag 2,5 áras telkekre korlátozott belsőségeket egy hirtelen hullámban duplájára terjesztették a szomszédságok: egymás példáján felbuzdulva 8-10 méterrel is továbbköltöztették, „kitették a kerítést”. Az öntörvényűen bekerített parcellákat majd a későbbiekben viták, földcserék, vásárlások árán szerezték meg – néhol hivatalosan is.

A legáltalánosabb és legkevésbé feltűnő földszerzésnek a korábbi parcellák között húzódó mezei utak bekebelezése, felszámolása mellett az *elszántás* számított azokon a területeken, ahol nem volt út, sánc, kerítés építve. Ez azzal járt, hogy tendenciózusan minden évben egy-két barázdával többet hasítottak le a szomszéd földjéből, s ezt a lopott földcsíkot felháborodott viták, fenyegetések árán is próbálták megóvni. Példák sora mutatja, hogy ellenállás híján ekképpen egészen jelentékeny mezőgazdasági területet, sőt, méternél szélesebb beltelket is megszerzett a „talpraesett” szomszéd. A határviták megoldásaként a mindkét fél által elfogadott határvonalon gyakorivá vált a faültetés, vascövekek leverése, kőhalmok hányása, melyek mind a magánterület szentségét és integritását voltak hivatottak biztosítani. A *cüvekelés* lázában új megoldások is születtek: a szántó szélső pontjain ásott méternyi mélységű gödrök határjelző szerepükön túl az *elútalást* hivatottak megelőzni, azt, hogy lövontatta szekerekkel vetéskor vagy betakarodáskor keresztül-kasul utat verjenek rajta.

42 Gagyi 2007, 5.

43 Gagyi 2007, 12.

44 Gagyi 2007, 6.

Havadtó egyik gyümölcsösében, a *Szilvásban* álló több száz szilvafa több tucatnyi régi tulajdonos között oszlott meg. A rendszerváltás utáni első nagy szilvatermés idején a helyszíntre elsőnek érkező szilvafa-tulajdonosok közül ki baltával, ki körbekaszálással, ki bélyegzéssel próbálta a szomszédai tudtára adni, mely fák állnak az ő birtokán. Mire valamennyi birtokos és örökös a helyszínre ért, összevissza jelölt fákból állt a gyümölcsös, attól függően, hogy melyik fán mennyi termés mutatkozott. Egy három egyforma parcellából álló tagban a vitás helyzet megoldására a jelen lévő örökösök az egyik idős tulajdonost hívták bíraskodni, akinek a javaslataiba végül mindannyian beleegyeztek, és abban az esztendőben annak az egyezségnek a szabályai szerint történt meg a gyümölcszedés. Mivel jó szilvatermés a vidéken csupán három-négyévente szokott lenni, és a következő szüretre már termőre fordult jónéhány fiatal fa is, az egyik tulajdonos már jóval a szilvaszedés előtt – „megfeledezve” a korábbi egyezségről – ismét újraszabta a határokat aszerint, hogy melyik fán állt a legtöbb gyümölcs. A fákon ejtett jelzéseket látva végül a szomszédai megelőzték a lopást: félig éretten leszedték a gyümölcsöt a sajátjuknak tartott fákról.

Székelyföld viszonylatában az 1989-es rendszerváltás nem jelentett teljes politikai és társadalmi megújulást. A korábbi rezsim nómenklaturista elitje a legtöbb településen különösebb pozíció- és státuszvesztés nélkül átmentette pozícióját az új adminisztratív struktúrába, sőt a társadalmi megbecsüléssel járó egyházi elitbe is. Ennek ellenére a korábbi korszak eseményeiről nem szívesen beszélnek, mert úgy érzik, hogy ami érdekében cselekedtek, azt az idő nem igazolta.

A fiatal generáció a kollektívvel szembeni negatív attitűdöt átörökölte az idősektől, s végül ők voltak azok, akik a kollektív felszámolását kikövetelték és szétverését elvégezték.⁴⁵ Elszórt példák vannak arra vonatkozóan, hogy Székelyföldön a társulások azokon a településeken alakultak újra, ahol korábban a termelőszövetkezet jobb gazdaságot volt képes működtetni, így többfelé napjainkban is több-kevesebb sikerrel közös gazdálkodást működtet a falu gazdáinak egy része.

45 Bodó 2004, 71.

2007 után

Románia 2007. január 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz. Azóta a korábbi mezőgazdasági berendezkedés felbomlásáról, átstrukturálódásáról beszélhetünk. Míg korábban csak találgatások voltak Románia EU-s tagságának következményeit illetően, a belépést követő hónapokban már megindult a hagyományos mezőgazdaságok felszámolása.

Első érzékeny pontként az új szabályok az állatállományt érintették. A tejnyerésének és értékesítésének feltételei szinte kivitelezhetetlen módon szigorodtak: a hírek az istállók felszereltségét illetően ijesztőnek tűntek. Magától értetődő, hogy az idősek, akik korábban az általuk tartott egy-két tehén hasznából egészítették ki jövedelmeiket, megrendülten értesültek arról, hogy hamarosan ettől a pénzforrástól is megfosztják őket.

Az EU-s csatlakozás falusi gazdatársadalmakra gyakorolt pozitív hatásai között a megkérdezettek egybehangzóan a megművelt földekre adott támogatásokat, az úgynevezett szubvenciókat, valamint a térségfejlesztési pályázati támogatásokat említik. A pénz megszerzése érdekében a pályázati rendszerek és adminisztrációs teendők közelebb kerültek a gazdákhhoz, a földművesek rá lettek utalva a könyvelési ügyvitelre, kalkulációra, rendszerezésre. Ugyanakkor megfigyelhetők a korábbi rendszerben beidegződött csalások, adattorzítások, melyek az új adatnyilvántartó technológiák – például műholdas felmérések – fényében nem maradnak leplezetlenül.

A fiatal gazdák csoportja érzékenyen követi az EU-s gazdasági mozgásokat újabb lehetőségek, kiugrási irányok felől érdeklődve. Fogékonyságuk, alkalmazkodási készségük bizonyítéka, hogy az újabb, gazdaságilag előnyösnek tűnő növénykultúrákkal (repce, energiafűz) szemben sem elutasítók, hanem érdeklődéssel követik a fejleményeket, és – amennyiben úgy tűnik számukra, hogy megéri – bele is vágnak az átállásba.

Összegzés

A székelyföldi gazdálkodói attitűdöket és a földdel szemben tanúsított magatartásokat az érintett időszakok fényében vizsgálva úgy összegezhethetjük, hogy: a) a kollektivizálás előtt a földhöz való feltétlen ragaszkodás, b) a kollektív gazdaság alatt a közös vagyon maximális kihasználása volt az általános tendencia, c) a rendszerváltozás után a magángazdaság restaurációjára tett törekvések emelhetők ki, míg d) az Európai Unió (gazdaság)politikai berendezkedése után ismét a gazdaságtól való kényszerű visszalépés figyelhető meg a tömegek viszonyulásmódjában, ám azzal párhuzamosan egy szűk réteg agráripari szakosodása emelhető ki. Úgy tűnik tehát, hogy ezeknek az alapvetően földhöz kötődő székelyföldi közösségeknek az egyes korszakokban az újabb és újabb politikai-makrogazdasági stratégiák miatt a föld iránti hagyományos ragaszkodása állandó változó, és ez egyes esetekben oda vezetett, hogy a családnak nemzedékeken át kenyeret adó földektől a hátrányos agrárpolitikák miatt megszabadulni kényszerültek. Annak az ágazatnak a szereplői, amely a régió gazdasági stabilitását jelenthetné, az utóbbi évszázad kiszámíthatatlan gazdasági körülményei közepette máig hatóan többnyire szenvedő alanyokká, többszörösen kisémmizett áldozatokká váltak.

Egy császárszentkirályi gazda szemléletesebb megfogalmazása szerint: „Osz-tán most a demokráciába megint a többség, a közösség a jelszó. Az, hogy hát a nép kérte, hát a nép akarta. Most az Unióba es valahogy úgy intézik, hogy senki semmiért felelős ne legyen, hanem örökké csak a paraszt. Csak az én üdömbe hányszor örvendeztünk, hányszor szabadultunk fel! Előbb örvendeztünk a magyaroknak 40-be, akkor utánna 44-be jöttek az oroszok s nagy lelkesedéssel megint felszabadítottak. A kollektivizáláskor 62-be felszabadítottak a földtől, s akkor 89-be a forradalomkor megint felszabadultunk, met visszakaptuk a földet. S most evvel az Unióval jönnek a fúróval megint, s úgy nevez ki, hogy most a földről a parasztnak megint le kell szállani. A kérvényeket megint beadjuk, met nem tudunk a földvel mit kezdeni. Ott van a sok föld mindenütt megműveletlenül, sok hely olyan giz-gaz van, hogy a medve es ellakhat benne. De azt még nem lehet tudni, hogy végül a pontot hol teszi fel

nekünk az Unió. Hogy métt adják a fődre a támogatást es.”⁴⁶

Jó lenne látni, ahogy a termelő és a piac újbóli közelítésével a gazdasági érdekszervezetek a XXI. században is elő tudnák segíteni az egyes gazdaságok termékeinek gyűjtőpontokban történő összesítését, s ilyen tételben a nagyobb keresletre számot tartó székely terméket exporton keresztül a nagytérségi vagy – miért ne – globális áruforgalomba csatlakoztathatnák. Az eddigi eredményeket látva az előrelépésben bizonyára egyre hangsúlyosabb szerep hárul azokra a termelési, feldolgozási és piacralépési pontokon beavatkozni képes szakintézményekre, kistérségi társulásokra, amelyek a székelyföldi gazdálkodás fellendítését, a mezőgazdaság becsületének a visszaállítását tűzték célul.

46 Tánczos 2008, 161.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 2002.** Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- Bartos 2000.** Bartos Miklós: Havad múltja. In: Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2000. 17–58.
- Bereczki–Pozsony 2016.** Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc (szerk.): Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2016.
- Bodó 2004.** Bodó Julianna: „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.
- Bottoni 2008.** Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Cartwright 2001.** Cartwright, Andrew L.: *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania.* Ashgate–Dartmouth, Aldershot–Burlington–Singapore–Sidney, 2001.
- Demeter 1942.** Demeter Béla (felelős kiadó): *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája 1941–1942.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1942.
- Fél–Hofer 1967.** Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. *Néprajzi Közlemények*, XII., (1967) 3–4.
- Fél–Hofer 1997.** Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Gagyí 2007.** Gagyi József: *Földosztók, önellátók, gyarapodók: a dekollektivizáció emberei.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Gegesi–Nagy–Székely 2002.** Gegesi László János – Nagy Ödön – Székely Ferenc: *Népi gazdálkodás Havadon.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2002.
- Hunya 1990.** Hunya Gábor: Az élelmezési válság okai. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1945–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Atlantis–Medvetánc Kiadó, Budapest, 1990. 87–158.

- Jávor 1978.** Jávor Katalin: Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 295–375.
- Kinda–Peti 2006.** Kinda István – Peti Lehel: „ne verjük szét a kollektívet...!” Társas gazdálkodás Kelemtelkén és Abosfalván. In: Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 2006. 208–241.
- Kotics 2006.** Kotics József: *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói mentalitás továbbélése a mai gazdálkodási formákban*. Ethnica Kiadás, Debrecen, 2006.
- Kozma 2008.** Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. (hasonmás kiadás) Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsi-szentgyörgy–Csíkszereda, [1879] 2008.
- Máthé 2008.** Máthé János (közreadja László Márton): *Magyarhermány kronológiája*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Nagy 2002.** Nagy Ödön: Földművelés, in: Gegesi László János – Nagy Ödön – Székely Ferenc: *Népi gazdálkodás Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2002. 11–26.
- Nagy–Vincze 2003.** Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómiák és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003.
- Oláh 1997.** Oláh Sándor: Láthatatlan elszegényedés. *Szociológiai Szemle*, 1997/1. 63–77.
- Oláh 2008.** Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Paládi-Kovács 2001.** Paládi-Kovács Attila: Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Karcag–Szeged–Szolnok, 2001. 139–150.

- Pozsony 2012.** Pozsony Ferenc: *Zabola. Egy polgárosult orbaiszéki falu kulturális öröksége.* Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2012.
- Róth 2004.** Róth András Lajos: Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok IV.* Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda–Székelyudvarhely, 2004. 125–147.
- Tánczos 2008.** Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csíki székely ember nyelve és világgépe.* Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2008.
- Tóth-Bartos 2006.** Tóth-Bartos András: Háromszék vármegye gazdaságának fejlesztésére tett próbálkozások 1940–1944 között. *Limes*, 18. (2006) 2. sz. 107–116.
- Tóth-Bartos 2016.** Tóth-Bartos András: Gazdasági élet. In: Egyed Ákos (szerk. biz. elnök): *Székelyföld története III.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016. 529–573.
- Veress 1999.** Veress Enikő: *De/re-țărănizare în România după 1989. Sociologie românească*, 8. (1999) 3. sz. 79–90.
- Veress 2001.** Veress Emőd: Az 1948-as román alkotmány. In: Dr. Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi társadalomtudományi tanulmányok.* Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2001. 124–129.
- Vincze 2003.** Vincze Gábor: *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. 1944–1989,* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.